

L'ÚS DE L'ARTICLE EN ITALIÀ I CATALÀ. ESTUDI COMPARATIU

L'article és una creació de les llengües romàniques tot i que ja en el llatí de Ciceró podem trobar algunes construccions en què un demostratiu *ille* pot acomplir una funció similar a la del nostre article *el* (RENZI, 1976: 23-24, amb matisos i diferents exemples). En les llengües romàniques apareix ja completament format, però tant Badia (BADIA, 1994: 450) com Leonetti (LEONETTI, 1999) atribueixen a la seva llarga «gestació» en els segles la diversitat en la casuística concreta sobre la seva presència o absència en cada llengua i ens en donen alguns exemples. A aquests en podem afegir dos que mostrarien aquesta evolució encara activa en català:

- 1) a) Anar a escola / b) anar a l'escola
- 2) a) Anar a futbol / b) anar al futbol

on les opcions b) tendeixen actualment a reemplaçar les a). Pel que fa a l'italià, podríem veure-hi també la causa de l'alternança presència-absència de l'article en casos com el següent:

- 3) a) Andare a teatro / b) andare al cinema

on el cinema és un invent més recent respecte al teatre.

Dit això, en el nostre estudi prescindirem de l'aspecte diacrònic, però tampoc no pretenem elaborar una llarga llista de casos concrets per a comparar la casuística italiana amb la catalana. Allò que ens interessa és veure com dues llengües que tenen un sistema d'articles bastant similar es comporten de manera diferent en algunes situacions prou rellevants, i com això té conseqüències en altres aspectes de les dues llengües com ara la pronominalització.

EL SISTEMA DE L'ARTICLE EN CATALÀ I EN ITALIÀ

Respecte a les altres llengües geogràficament properes a la nostra, el sistema de l'article en italià és molt similar al del català, com també ho és el del castellà. En aquest sentit és el francès qui més s'allunya de la resta, amb el seu article imprescindible que sovint és l'únic encarregat de donar informació morfològica sobre el substantiu que acompanya: «L'articolo (in francese) serve in moltissimi casi a indicare il numero, in assenza di espressione morfologica nel nome come in *la porte claque* [la port klak]: *les portes claquent* [le port klak]» (RENZI, 1976: 21). Renzi parla per a l'article francès de funció *attaccapanni*: penja-robes, i atribueix a aquesta funció de simple suport l'extensió del seu ús en aquella llengua respecte a la situació de l'italià, el castellà o també el romanès, on són molt més freqüents els SN escarits.

Examinem, doncs, el sistema de l'article en italià, basant-nos en la gramàtica italiana de Serianni (SERIANNI, 1989: 161-190). Veiem en primer lloc com efectivament la llengua italiana pot prescindir de l'article, i després com aquest, en cas d'aparèixer, pot presentar tres formes diferents: determinat, indeterminat i partitiu. Notem aquest article partitiu inexistent en català:

- 1) *it.* Avere dello spirito / *cat.* Tenir sentit de l'humor
- 2) *it.* Leggere dei libri / *cat.* Llegir llibres

i al contrari l'existència en la nostra llengua, igual que en castellà, d'un plural de l'article indeterminat, inexistent en italià:¹

- 3) *it.* Ho sentito un rumore, dei rumori / *cat.* He sentit un soroll, uns sorolls
- 4) *it.* Lanterne di carro (...) si allontanavano / *cat.* Llums de carro s'allunyaven.²

1. Per a Leonetti (LEONETTI, 1999), la forma *unos* és característica de les llengües iberoromàniques.

2. L'exemple, citat per Serianni (SERIANNI, 1989) pertany a un registre literari.

Un cop vist aquest aspecte general, ja hem dit que no farem una comparació sistemàtica de cada cas presentat per Serianni (ús de l'article davant dels noms de fonts, cognoms, títols, topònims, etc.) amb la seva forma equivalent en català, tot i que és un exercici didàcticament molt útil.³ Ens limitarem a esmentar-ne només dos d'especialment rellevants.

L'ARTICLE DETERMINAT DAVANT DELS NOMS PROPIS

En català ja sabem que l'article personal és una de les característiques notables de la nostra llengua, tot i que el seu ús no és homogeni a tot el territori. En italià normalment no s'utilitza, encara que hi ha excepcions: és usat en alguns casos per als noms de fonts femenins i per als masculins ho és sobretot en italià del nord: Serianni (SERIANNI, 1989:169-172) ens en mostra diferents exemples, en autors com Natalia Ginsburg (que tot i ser nascuda a Palerm formaria part dels que «arieggiano il parlato settentrionale»), però també en Verga, en un conte ambientat a Sicília. Anna Maria Saludes (SALUDES, 1990) pot quedar, doncs, justificada quan manté l'article personal en la seva traducció a l'italià de *La plaça del Diamant*:

- 1) La Julieta era venuta apposta alla pasticceria (p. 9)
- 2) Disse al Cintet di avvisare il Mateu, che lui voleva vederlo (p. 23)
- 3) Perché nessuna cattiva strega me lo succhiasse via dall'ombelico e mi lasciasse senza l'Antoni... (p. 184)

Serianni separa els noms de fonts dels cognoms, perquè la regla és lleugerament diferent en un cas i en l'altre, però la tendència general actual en italià és no fer servir l'article personal tampoc en aquest cas, excepte, però no sempre, amb els de personalitats il·lustres: *il Manzoni*, *la Morante*.

3. Vegeu la gramàtica de l'espanyol de Carrera Díaz (CARRERA DÍAZ, 1997), pensada per a italianoparlants, que efectivament compara cada cas en les dues llengües que l'interessen.

L'ARTICLE I EL POSSESSIU

A diferència d'altres llengües (francès, anglès, alemany, castellà), però igual que en català, en italià s'usa l'article també davant del possessiu. Estudiarem només el cas dels noms de parentiu, especialment interessant.

Si el substantiu que indica la relació familiar és plural, l'ús de l'article és obligatori, mentre que en singular podem distingir si es tracta d'un vincle molt proper o no gaire: *mio padre*, *mia madre*, *mio nipote*, *mio marito*, però en canvi *il mio patrigno* o *la mia fidanzata*. En català no hi ha aquesta distinció, però sí que trobem l'ús possible en els primers casos del possessiu àton, que prescindeix de l'article: *mon pare*, *ma mare*.

Notem també que en italià és necessari l'ús de l'article amb els noms de parentiu quan el possessiu és elidit (excepte amb *mamma*, *babbo* i *papà*):

- 1) La bambina è uscita con il padre
- 2) Marco ha telefonato alla sorella
- 3) Potrei parlare col signor Rossi? Sono la moglie

igual que en català, però que el possessiu elidit és sempre de tercera persona, mentre en català hi ha ambigüitat:

- 1) La nena ha sortit amb el pare (el seu o el meu)

o bé és impossible prescindir-ne:

- 2) En Marc ha trucat a la seva/sa germana.
- 3) Podria parlar amb el senyor Rossi? Sóc la seva dona

Respecte als noms de parentiu com *papà*, *mamma*, *zio*, a què ens acabem de referir de passada, Renzi hi aprofundeix (RENZI, 1976) afegint que són deíctics i tenen un comportament molt semblant al dels noms propis. Indica també que caldria estudiar més a fons com la presència o l'absència de l'article en aquests casos en italià pro-

voca diferències d'interpretació. Efectivament, vegem els següents exemples:

it. A) Piero esce con mamma (la mia mamma) \neq B) Piero esce con la mamma (la sua mamma)

cat. A) En Pere surt amb la mare (la meva o la seva?) \neq B) En Pere surt amb la seva/sa mare

Cal tenir en compte que aquests termes són utilitzats sovint en diàlegs adult-infant, distorsionats pel fet que l'adult pretén acostar-se d'alguna manera al seu interlocutor-infant. És conseqüència d'això el fet d'anomenar la mare, per exemple, com si aquesta ho fos de tots dos:⁴

it. Guarda che se fai questo mamma ti sgrida (la mia o la tua) = *cat.* Mira que si fas això la mare et renyarà (la meva o la teva)

PRESÈNCIA O ABSÈNCIA DE L'ARTICLE DETERMINAT SEGONS LES FUNCIONS SINTÀCTIQUES

Partim de la base que la presència de l'article determinat en les dues llengües que ens ocupen proporciona una informació similar, és a dir, que el substantiu que acompanya és d'alguna manera conegut (no hi insistim de moment i remetem a les diferents gramàtiques⁵ per a més detalls): la discrepància que hem trobat més interessant en la nostra comparació és la viabilitat en una llengua d'un SN escarrit allà on l'altra reclama o si més no admet un SN amb article determinat. Estudiarem, doncs, els casos on aquesta discrepància es produeix de manera més rellevant, és a dir quan el SN és subjecte i quan és complement directe.

4. En diàlegs d'aquesta mena en un registre italià molt familiar i limitat a certes zones, sobretot meridionals, d'Itàlia, es porta a l'extrem aquesta distorsió i és freqüent sentir l'adult usar en vocatiu, adreçant-se a l'infant, el nom que indica la seva pròpia relació amb ell: «Vieni, a mamma», «Mangia, a zia», etc. El vocatiu afavoreix en aquests casos el SN escarrit (*a* seria una mena de preposició).

5. Veg. BADIA, 1994; SERIANNI, 1989.

SN SUBJECTE

Tant en italià (RENZI, 1976), com en català (BRUCART, 2002) i també en castellà (LACA, 1999), els autors coincideixen a veure en la funció de subjecte la més refractària a admetre un SN escarit.

En **situació preverbal**, Brucart afirma efectivament que en català no hi pot haver un SN escarit, és a dir un SN sense alguna determinació o quantificació. Laca ho matisa per al castellà indicant que els subjectes preverbals sense article han de tenir modificadors o bé han de pertànyer a estructures coordinades. Per altra banda, la prosa narrativa també facilita la presència de SN subjecte amb article \emptyset . Així ho veu també Suomela (SUOMELA, 1987), la qual analitza i classifica per a l'italià una llarga llista de casos en què tanmateix és possible l'absència de determinant en subjectes. Ella també, com Brucart, esmenta com a cas especial el dels titulars de diaris i hi afegeix les expressions de caràcter proverbial, cas perfectament aplicable al català.

Notem, però, que en canvi en **situació postverbal** el català admet més fàcilment que l'italià un SN escarit en funció de subjecte, o dit d'una altra manera, l'italià admet l'ús de l'article determinat allà on el català presenta \emptyset .

Suomela dóna alguns exemples amb verbs inacusatius, que el català també admet tranquil·lament:

mi viene _ sonno, _ fame, _ paura,
em ve _ son, _ gana, _ por

però en canvi els exemples de Brucart en català:

- 1) Hi anaven *clients* des de la ciutat
- 2) Finalment, van aconseguir que arribés *senyal* a l'altaveu
- 3) A *Parc Juràssic* hi surten *dinosaures*

en italià creen dificultats: un nadiu procuraria afegir-hi algun tipus de determinant, article determinat o partitiu, encara que a 1) i 3) admetria en darrera instància també la possibilitat amb \emptyset :

- 1) Ci andavano ø/i clienti/dei clienti dalla città
- 2) Alla fine, siamo riusciti a fare arrivare il segnale all'altoparlante
- 3) In Jurassic Park appaiono ø/i/dei dinosauri

Vegem ara les **construccions presentacionals**. En català es formen essencialment amb *haver-hi*, verb que les gramàtiques tradicionals classifiquen freqüentment com a impersonal (RAMOS, 2002: 2000) i en italià amb *esserci* i un subjecte postverbal. Alguns gramàtics defensen també per al català una estructura en què el verb *haver-hi* concorda amb el SN i aquest tindria, doncs, la funció de subjecte; segons la gramàtica tradicional, en canvi, el SN s'interpretaria com un complement directe (RAMOS, 2002: 2004).

- 4) Il film è in originale ma ci sono i sottotitoli / La pel·lícula és en versió original però hi ha subtítols
- 5) Questo puzzle è più facile perché ci sono i colori / Aquest trencaclosques és més fàcil perquè hi ha colors
- 6) Se non c'è la farina, puoi usare il pan grattato / Si no hi ha farina pots fer servir pa ratllat

Com veiem en aquests exemples, l'italià admet un SN determinat on el català només admet un SN escaït, i això tant per a noms comptables com per a noms no comptables, i tant en frases afirmatives com negatives, o interrogatives:

- 7) Ci sono gli aranci? / Hi ha taronges?

Vegem ara com es comporten aquests elements en cas de dislocació:

- 8) Mele, non ce ne sono / De pomes, no n'hi ha
- 9) Farina, non ce n'è / De farina, no n'hi ha

L'italià admet la possibilitat de l'absència d'article, mentre en català aquesta situació és la norma, fins i tot en el cas següent:

- 10) Guarda che le mele non ci sono
- 11) Mira que, de pomes, no n'hi ha

LA FUNCIÓ DE COMPLEMENT DIRECTE

Estretament relacionada amb la funció de subjecte, com veiem pel fet que autors com Brucart (BRUCART, 2002: 1.455) les estudien juntes, hi ha la de complement directe, que presenta la manca de paral·lelisme potser més interessant entre les dues llengües que ens ocupen. Suomela (SUOMELA, 1987), en la seva anàlisi sobre les funcions sintàctiques realitzada sobre un corpus extens de casos en italià, dedica només dues pàgines a la de l'OD, i sobretot, esbandeix «un po' sommariamente» alguns complements plurals que seran justament els que ens ocuparan en aquest capítol. Segons aquesta estudiosa, *si può dire un po' sommariamente che al costruito singolare con l'articolo indeterminativo («leggo un libro») corrisponde al plurale sia «leggo dei libri» che «leggo libri»*.⁶ En la comparació amb el català, el que ens interessa notar és, per una banda, la impossibilitat en la nostra llengua de la primera opció, donada la inexistència del partitiu, i, per l'altra, el contrast entre les dues llengües en un tercer cas: la utilització molt més restringida en català d'un SN amb article determinat.

Vegem-ne, doncs, alguns exemples, ordenats segons les característiques semàntiques del nom, començant pels **noms de massa**:

- 1) Gli piace ascoltare la musica / Li agrada escoltar ø música
- 2) Abbiamo la carta? / Tenim paper?

Cal dir que els exemples corresponen a un registre oral, i que en un italià més acurat segurament utilitzaríem en aquests casos un partitiu, o també un SN escarrit: *ascoltare della/ø musica* o *abbiamo della carta*. Tanmateix, el que ens interessa remarcar és com en un registre equivalent i en un context similar el català tendeix a no utilitzar l'article determinat. Si contextualitzem els exemples, ho veurem més clarament:

- 3) vogliamo costruire un aquilone: abbiamo la carta? / volem construir un estel: tenim paper?

6. Dec al professor Serianni el comentari que la frase «leggo libri» tindria en italià unes connotacions d'especial vaguetat. D'aquí per exemple l'efecte irònic de la frase: «faccio cose, vedo gente...» en boca d'un dels personatges de Nanni Moretti al film *Ecce bombo* (1978).

Noms discontinus en singular

En català aquests presenten normalment un article indeterminat (vegeu la restricció sintàctica que actua sobre els SNs escarits respecte a la flexió de nombre a BRUCART, 2002: 1.456), mentre en italià és molt més freqüent la presència de l'article determinat.

- 4) Vado a vedere se mi hanno messo la multa / Vaig a veure si m'han posat una multa
- 5) Il nonno ce l'avrà, il termometro! / L'avi en deu tenir (un), de termòmetre!

En tots aquests casos ens trobem que l'oposició determinació-in-determinació, que semblava actuar de manera similar a les dues llengües, en realitat presenta divergències notables. L'ús de l'article determinat en italià confereix un matís de familiaritat al substantiu, és a dir que *la multa* o *el termòmetre* es consideren objectes que formen part de la vida quotidiana, habitual i el que justificaria l'article determinat és allò que Renzi (RENZI, 1976) anomena *presupposizioni comuni*. Ara bé, aquestes *presupposizioni comuni* són tan vagues com les motivacions que proposa Brucart per al català: «només poden ser determinats aquells SNs el referent dels quals sigui identificable per a l'oient» (BRUCART, 2002: 1.445). En català seria «identificable per a l'oient» per exemple *diari* si cada dia n'anem a comprar un, encara que no sigui sempre el mateix, i també *llet* o *pa* perquè es consideren productes o objectes que es compren habitualment, mentre que, en canvi, no ho serien els SNs dels exemples anteriors (excepte en casos molt específics, com ara si la multa és «la que ja m'espero perquè me la posen cada dia»):

- 6) Vaig a comprar el diari/la llet/el pa
- 7) Vado a comprare il giornale/il latte/il pane

Entre les **excepcions** que permeten l'absència de determinant en català fins i tot per a noms discontinus en singular, podem afegir a la llista de Brucart els que es refereixen a la indumentària, i veiem com en italià presenten en canvi article determinat:

- 8) *it.* Porti il capello/ il reggiseno
cat. Portes barret/ sostenidor

Considerem un altre cas especial, que seria el dels mitjans de transport: en català com en italià utilitzem l'article determinat amb el verb *agafar/prendere* i un OD referit a un transport de línia o si més no, considerat com a tal, és a dir, considerat part de la normalitat:

- 9) Prendo la metro / Agafo el metro
 10) Prendo la macchina / Agafo el cotxe

Per aquest motiu, en les dues llengües, quan es tracta de taxis, l'article és en principi indeterminat, però l'italià admet les dues possibilitats amb diferències de matís que poden donar un toc d'ironia a la frase. Renzi (RENZI, 1976) en dóna un exemple divertit extret d'un diari:

- 11) Scavalcato il muro della prigione (...) prendono il taxi...

on el redactor utilitza l'article determinat per indicar irònicament que agafar un taxi per fugir de la presó és la cosa més normal del món, com agafar el metro o l'autobús.

És interessant el cas dels estereotips socials, que afavoreixen en català l'aparició de SNs escarits en singular, i en italià requereixen igualment article determinat:

- 12) En Joan té gos / Giovanni ha il cane
 13) En Joan té cotxe / Giovanni ha la macchina

Potser podríem considerar dins d'aquest grup el següent exemple:

- 14) Volete che portiamo il dolce?

que en català podria ser equivalent a:

- a) Voleu que portem un pastís?

però també a

- b) Voleu que portem (les) postres?

L'article determinat en italià ens portaria a preferir la traducció: *postres*, per a mantenir la connotació que hi afegeix de part irrenunciable d'un àpat en situació festiva.

Noms discontinus en plural

Trobem alguns exemples en plural dins el grup dels estereotips socials:

- 15) Duu bigoti / Ha i baffi
- 16) Duu ulleres / Porta gli occhiali

Per al primer (15), citat per Brucart (BRUCART, 2002: 1.454), a un singular català correspon un plural en italià, mentre que per al segon (16) (SERIANNI, 1989), són plurals tots dos. Un altre exemple pot ser el títol d'un llibre d'èxit notable al seu moment, escrit per una noia que desitjava una peça d'indumentària típicament masculina com a reconeixement social (CARDELLA, 1989):

- 17) Volevo i pantaloni / Volia pantalons

Però en trobem també en tota mena d'altres contextos, i de la mateixa manera en frases enunciatives, exclamatives, interrogatives o negatives (els exemples provenen de converses sentides en diferents llocs de la ciutat de Roma):

- 18) Vado a comprare i pomodori / Vaig a comprar tomàquets
- 19) Ma quella (c')ha i figli! / Però aquella té fills!
- 20) Se tiri le uova, prendi le manganellate / Si llances ous et cauen cops de porra
- 21) Questa bambina le mangia, le caramelle? / Aquesta nena en menja, de caramels?
- 22) Mi compri le caramelle? / Em compres caramels?

És important insistir que en tots aquests casos l'article determinat en italià no afecta la lectura inespecífica del SN: és molt evident a 19), però també és així als altres casos. Al següent exemple, en canvi, fins i tot en italià es tendiria a usar un partitiu per a fer aquesta lectura més clara:

- 23) Chiedi a Carla (la fruttivendola) di mandarmi degli aranci?

perquè l'article determinat ens podria induir a error, i fer-nos pensar que la Carla ja sap de quines taronges es tracta. En català també tendiríem a usar algun determinant, i no \emptyset :

- 24) Li pots demanar a la Carla (la marmanjera) que em porti unes quantes taronges?

Si ens adrecem directament a la marmanjera, sense intermediaris, per a demanar-li taronges, tornem, en canvi, a la situació anterior:

- 25) Carla, mi puoi dare gli aranci ? / Carla, em pots donar taronges?

ASPECTES DE LA PRONOMINALITZACIÓ

Per acabar indicarem com les divergències que observem en la casuística de l'ús de l'article en català i en italià tenen conseqüències rellevants en el camp de la pronominalització. En primer lloc, ens trobem que les gramàtiques catalanes usen com a discriminant per a l'ús del pronom *en* en lloc dels pronoms determinats el fet que l'antecedent presenti o no l'article. Així per exemple Badia diu que *en* pot representar en català un substantiu pres en sentit partitiu, i en aquest cas «es converteix en un element indeterminat (si no, se'n faria la referència per mitjà d'un pronom del tipus de *lo, el, la, l'*)» (BADIA, 1994: 474). Badia proposa els següents dos exemples:

- 1) Prendreu cafè? —Ja n'hem pres
- 2) Prendreu el cafè? —Ja l'hem pres,

on es veu clarament com el SN escarrit reclama el pronom *en*. Per a un italianoparlant, però, ja hem vist com el que no quedaria clar és si el SN tindria o no l'article determinat, com podem veure en un dels exemples més simples de la secció anterior, amb la pronominalització que li correspon:

- 3) Vaig a comprar tomàquets / En vaig a comprar
- 4) Vado a comprare i pomodori / vado a comprarli

En italià (SERIANNI, 1989: 253-254), cal dir també que l'ús del pronom partitiu *ne* és molt més reduït respecte al nostre *en*, tot i que per una banda apareix en algunes frases cristallitzades amb substantiu elidit: «farne di cotte e di crude», «dirne di tutti i colori», «saperne una più del diavolo», etc; i per altra banda s'utilitza com a «partitivo, in relazione a una certa quantità: “lo destò domandandogli dell'acqua, e ne bevve molta” (Foscolo)», o

- 5) siamo andati a cercare funghi en ne abbiamo presi due chili

que en català seria idèntic:

- 6) hem anat a buscar bolets i n'hem agafat dos quilos

Tornant als exemples de Badia, veiem, doncs, com cal matisar: en italià en frases similars no podríem usar el pronom *ne* perquè no hi hauria la relació de quantitat. Així, no seria possible 7, però sí 8:

- 7) *Ne abbiamo già preso
- 8) Ne ho già presi due (ho già preso due caffè).

Per altra banda, i aquí tornem al problema de la determinació de l'antecedent, sí que seria possible:

- 3) L'ho già preso,

fins i tot si l'antecedent és «un caffè».

CONCLUSIONS

No podíem, dins els límits d'aquest paper, exhaurir una matèria tan àmplia com és la casuística sobre l'ús i l'absència de l'article en italià i en català, però sí que esperem haver demostrat que aquestes dues llengües presenten unes discrepàncies notables en aquest aspecte.

ISABEL TURULL I CREXELLS
Università degli Studi di Roma «La Sapienza»

BIBLIOGRAFIA CITADA

- Antoni M. BADIA I MARGARIT (1994): *Gramàtica de la llengua catalana. Descriptiva, normativa, diatòpica, diastràtica*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, ps. 5-42.
- Josep Maria BRUCART i Lluïsa GRÀCIA (1986): *I sintagmi nominali senza testa: uno studio comparato*, «Rivista di Grammatica Generativa», núm. 11, ps. 3-32.
- Josep Maria BRUCART (2002): *Els determinants*, dins Joan SOLÀ (ed.), *Gramàtica del Català Contemporani*, Barcelona, Empúries, ps. 1.435-1.516.
- Lara CARDELLA (1989): *Volevo i pantaloni*, Milano, Mondadori.
- Manuel CARRERA DÍAZ (1997): *Grammatica spagnola*, Bari, Editori Laterza.
- Brenda LACA (1999): *Presencia y ausencia de determinante*, dins Ignacio BOSQUE i Violeta DEMONTE, *Gramática descriptiva de la Lengua Española*, Madrid, Espasa, ps. 891-926.
- Manuel LEONETTI (1999): *El artículo*, dins Ignacio BOSQUE i Violeta DEMONTE, *Gramática descriptiva de la Lengua Española*, Madrid, Espasa, ps. 787-890.
- Joan-Rafel RAMOS (2002): *El SV, II: La predicació no verbal obligatòria*, dins Joan SOLÀ (ed.), *Gramàtica del Català Contemporani*, Barcelona, Empúries, ps. 1.951-2.044.
- Lorenzo RENZI (1976): *Grammatica e storia dell'articolo italiano*, «Studi di grammatica italiana», Florència, Accademia della Crusca, vol. V, ps. 5-42.
- Lorenzo RENZI (1988): *L'articolo*, dins *Grande Grammatica Italiana di Consultazione*, Bolonya, Il Mulino, ps. 357-423 (citem per l'ed. 31991).
- Anna Maria SALUDES trad.(1990), Mercè RODOREDÀ: *La piazza del Diamante*, Torí, Bollati Boringhieri.
- Luca SERIANNI (1989): *Grammatica italiana*, Torí, UTET Università.
- Elina SUOMELA-HÄRMÄ (1987): *Postille sull'articolo zero*, «Mémoires de la Société Néophilologique de Helsinki», XLV, ps. 497-519.